

Орталық Азияның дәстүрлі өркениеттерін зерттеу
Батыс Қазақстан Республикалық ғылыми орталығы

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ КЕШПЕЛІЛЕРІ ТАРИХИ АДАМУХЫ

Орталық Азия кешпелілерінің дәстүрлі мәдениеті:
негіздері және тарихи сабақтары

Алматы 2015

II ТОМ

ӘОЖ 94(5) (035.3)

КБЖ 63.3(54)

О-72

*Басуға әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
тарих, археология және этнология факультетінің
Ғылыми кеңесі және Редакциялық баспа кеңесі шешімімен ұсынылған
(Хаттама №2, 30.10.2015)*

*Жұмыс «Тарих халық толқынында» мемлекеттік бағдарламасы
негізінде Орталық Азияның дәстүрлі өркениеті ғылыми-қолданбалы зерттеу
жобасының қаражаты есебінен шығарылды*

Пікір жазғандар:

тарих ғылымдарының докторы, профессор **М.Ж. Абдиров**
тарих ғылымдарының докторы, профессор **А.Б. Калыш**
тарих ғылымдарының докторы, профессор **Д. Махат**

Редакциялық алқа

Т. Омарбеков, Г. Хабижанова,
Б. Кәрібаев, Г. Сұлтанғалиева, А. Жұмаділ, М. Ноғайбаева

**О-72 Орталық Азия көшпелілері өркениетінің тарихы: 2-т. Орталық
Азия көшпелілерінің дәстүрлі мәдениеті: негіздері және тарихи
сипаттары** монография жауапты ред., Т. Омарбеков. – Алматы:
Қазақ университеті. 2015. – 452 б. + 5 жапсырма бет.

ISBN 978-601-04-1599-7

2-том – 2015. 452 б. – 5 жапсырма бет.

ISBN 978-601-04-1600-0

Монографияда көшпелі қоғамдағы кеңістік пен уақытқа көзқарас,
дәстүрлі мәдениеттің өркендеу мәселелері, халықтық наным-сенімдер
мен ғылымдар жүйесінің табиғатпен байланысы, отырықшы және көшпелі
тұрғындардың этномәдени және конфессияаралық үдерістері, көшпелі
өркениет жүйесіндегі қалалардың дамуы, тарихнамадағы түркі-соғды-
лық байланыс тәрізді концептуалды мәселелері көрініс тапқан. Зерттеуде
көшпелілердің дәстүрлі мәдениетінің тарихы мұрағаттық құжаттар және
этнографиялық далалық экспедиция мәліметтері бойынша негізделген,
сондай-ақ онда мұрағаттық деректер негізінде большевиктердің жер саяса-
ты мен көшпелілерді отырықшылыққа күштеп көшіру кезіндегі дәстүрлі
шаруашылықтың күйреу мәселелері қамтылған.

Монография осы мәселеге қызығушылық танытқан ғылыми қауым
мен көпшілік оқырманға арналған.

ӘОЖ 94(5) (035.3)

КБЖ 63.3 (54)

© «Орталық Азияның дәстүрлі өркениеті»
ғылыми-зерттеу орталығы, 2015
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2015

ISBN 978-601-04-1600-0 (II том)
ISBN 978-601-04-1599-7 (ортқак)

I

Орталық Азия халықтары: табиғат пен қоғамның өзара байланыстары

1.1. Көшпелілердің дәстүрлі мәдениетіндегі мифология- лық кеңістік пен уақыттың құрылымы

Дәстүрлі мәдениеттер мәселелерін зерттеуде қарастырылатын
басты мәселелердің бірі – көшпелілер мәдениетінің өкілдері ре-
тіндегі ежелгі түркілердің қоршаған әлем туралы түсінігі. Аталған
мәселелер сипаттамасының негізгі элементтерін ғылыми әдебиет-
те белгілеу үшін мынадай анықтамалар қалыптасқан. Өзінің «Дәс-
түрлер мен метафизикалар туралы очерктерінде» Р. Генон «дәстүр»
терминіне қатысты «өркениет» терминіне үндес ұғымды айқында-
ған. Әсіресе, әңгіме Шығыс туралы болып отырғанда, бұл ғалым
өркениет сипаттамасына «адамдардың салыстырмалы түрде ау-
қымды тобына ортақ белгілі бір менталдық өнім ретінде» мағына-
ны енгізген. «Дәстүрлі дүниетаным» анықтамасына келер болсақ,
бұл түсініктің негізіне Табиғат пен Адамның қарым-қатынасынан
көрініс тапқан, әлем туралы ежелгі түркілердің ұғымы енгізілген.
Орталық Азия халықтарының дәстүрлі өркениетінде көшпелілер
әлемі басым болып келетіндіктен, Р. Генонның еңбектерінде оның
көшпелілікті өз көзқарасынша түсіндіруі көрініс беруі заңды. Ол но-
малдар өркениетінің «сакральды миссиясын» анықтауға мүмкіндік
береді («Царство количества и знаки времени»). Бұл сакральды дәс-
түрлер идеясына енгізілген, Р. Генон оны салттан бөлек қарастыра-
ды. Сакральдық туралы білім беруге негізделген дәстүрлер идеясы
уақыт өте келе өзінің бастапқы мағынасынан айырылды [1].

Мазмұны

I. ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫ: ТАБИҒАТ ПЕН ҚОҒАМНЫҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТАРЫ

- 1.1. Көшпелілердің дәстүрлі мәдениетіндегі
мифологиялық кеңістік пен уақыттың құрылымы
(Г.Б. Хабижанова) 3
- 1.2. Алтай халқының дәстүрлі дүниетанымындағы
қасиеттілік туралы түсінік (Н.О. Тадышева) 14
- 1.3. Көшпелілік антропологиясы: адам және әлеумет үлгісі
(Н.Д. Нұртазина) 22
- 1.4. Қазақтардың табиғатпен байланысты халықтық
білімдер жүйесі (Т.Е. Қартаева) 44
- 1.5. Қазақ халқының наным-сенімдер мен
ырым-тиымдар жүйесі (Т.Е. Қартаева) 83
- 1.6. Ежелгі дәуірдегі аридті аймақтардағы жабайы жануарлар
санын реттеу: Солтүстік Үстірттен табылған
жаңа мәліметтер (Деом Ж.-М., Сала Р.) 128
- 1.7. Балхаш көліндегі өзгерістерді зерттеу: өткені,
бүгіні мен болашағы (Сала Р., Деом Ж.-М.,
Нигматова С., Эндо Кю, Кубота Ж.) 138

II. ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АЙМАҒЫ:

- МӘДЕНИ ЫҚПАЛДАСТЫҚ ҮЛГІСІ РЕТІНДЕ 160
- 2.1. Түркі-соғды байланыстары: тарихнамалық талдау
(М.С. Ногайбаева) 160
- 2.2. Ұлы Дала мен Мәуараннаһр орталықтарының өзара
әсерлесуіндегі ислам факторы (VIII-XIII ғғ.) (Н.Д. Нұртазина) 174
- 2.3. Орталық Азияның ортағасырлық мәдени-тарихи
кеңістігінің аймақтық байланыстары (Г.Б. Хабижанова) 191

- 2.4. Қала – көшпелі өркениет жүйесінде (З. Майданәлі) 200
- 2.5. Түркі дәуіріндегі мәдени ықпалдастық мәселелері
(М.С. Ногайбаева) 215

III. КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ДӘСТҮРЛІ

- МАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫНЫҢ КҮЙРЕУІ 235
- 3.1. Мерзімдік қонысқа көшуді ұйымдастыру және
жайылымдық жерлердің тарылуы (Қартаева Т.) 235
- 3.2. Большевиктік өкіметтің отырықшылыққа көшіру
және жер саясаты (Алтаев А., Құмғанбаев Ж.) 261
- 3.3. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы кеңестік
тоталитарлық жүйенің көшпелі өркениетке қарсы
бағытталған реформалары және оның салдары
(Хасанаева Л.) 272
- 3.4. XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы казактын
дәстүрлі көшпелі өркениетін күштеп күйрету шаралары
(Қозбақова Ф.) 282
- 3.5. Қазақстанда дәстүрлі көшпелі мал шаруашылығының
күшпен күйретілуі (1926-1935 жж.) (Омарбеков Т.) 304
- 3.6. Қазақтың дәстүрлі шаруашылығын күйретуге
партиялық органдар шешімдерінің ықпалы (Уразбаева А.) 318
- ҚОСЫМШАЛАР 331